

ВЛАДА І ЦЕРКВА

УДК: 261.7: (477) «1920/1940»

*Людмила БАБЕНКО**

Взаємодія партійно-радянських органів та місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі з «релігійними чудесами» (1920-ті – 1940-ві рр.)

На основі виявлених архівних документів досліджується процес взаємодії партійно-радянських органів та місцевих апаратів державної безпеки в боротьбі з впливом на селянство «релігійних чудес».

Ключові слова: органи державної безпеки, релігія, «релігійні чудеса», Російська православна церква, державно-церковні відносини, репресії.

Проблема державно-церковних відносин радянської доби не втрачає своєї актуальності, що зумовлено багатьма чинни-

* *Бабенко Людмила Леонідівна* – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ками сучасного процесу державотворення в Україні й необхідністю осмислення уроків історії. Аналіз церковно-релігійної ситуації впродовж 1920–1940-х рр. свідчить про хибність державного курсу на знищення релігії та її інституцій, на чому наголошують сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники. Зокрема, праці В. Пашенка¹, О. Ігнатуші², В. Войналовича³, А. Киридон⁴, О. Тригуба⁵, В. Силантьєва⁶ та інших істориків дозволяють простежити головні напрями партійно-державної політики щодо різних конфесій, ідеологічне підґрунтя «богоборства» та атеїзації суспільства, розкривають внутрішні проблеми православної церкви та аналізують їх у контексті радянських трансформацій тощо. Водночас низка проблем та окремі їх аспекти потребують подальших глибоких студіювань. Передусім важливо з'ясувати механізми реалізації антирелігійної політики, дії конкретних виконавців, котрі провадилися в руслі наміченої комуністичною партією стратегії й тактики. Отже, об'єктом дослідження в даній статті є комплекс заходів більшовицької влади з подолання впливу релігії на суспільство, а предметом – взаємодія партійно-державних органів із місцевими апаратами держбезпеки в боротьбі з конкретними проявами релігійності в окру-

¹ Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. – К.: [Б.в.], 1993. – 186 с; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – поч. 1990-х рр. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с. та ін.

² Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х рр.: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

⁴ Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

⁵ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

⁶ Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. – Х.: Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.

гах, районах і областях УСРР–УРСР. На основі матеріалів центральних та регіональних архівів намагатимемося розв’язати дослідницькі завдання: розкрити причини різкого зростання релігійної активності українського селянства на початку 1920-х рр.; охарактеризувати суть релігійно-містичних уявлень населення та їх зовнішні прояви («релігійні чудеса») в умовах утвердження радянської влади; з’ясувати роль органів держбезпеки у боротьбі з «релігійними чудесами» та причини їх використання на «антирелігійному фронті»; простежити вироблення алгоритму координації діяльності виконавчих органів, партійних комітетів, апаратів державної безпеки, суду, міліції в боротьбі з «релігійними чудесами».

Революція та громадянська війна різко змінили весь традиційний життєвий уклад сільського населення України. Виникнення нових сільських органів влади (комбідів, сільрад), конфіскаційна політика більшовиків і, як наслідок, повстанський рух призвели до нівелювання моральних цінностей, традицій, зрештою самого людського життя. Особливо небезпечними для більшовицького режиму виявилися негативні тенденції щодо його якісних характеристик. Зокрема, невпинна ескалація напруженості на селі постає з доповідної записки Подільського губкому КП(б)У в ЦК КП(б)У, де подавалася різка оцінка місцевого активу:

«Завжди й усюди в комбіди проходять вискочні, ледарі та п’яниці, котрі пропили в минулому свою землю, на якій не хотіли працювати. Повна відсутність чесності, добросовісності. Про свою діяльність не звітуються нікому, навіть сільській громаді».

Під таким впливом у свідомості селян формувалося, за словами голови ВУЧК В. Манцева, ототожнення комуністів

«чи то з продзагонівцем – голодним кацапом, чи то з насильником-комунаром, чи то просто з жидом»⁷.

Логічним завершенням цілеспрямованого руйнування традиційного селянського укладу став голод 1921–1923 рр. з його не-

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 40, 55.

поправними наслідками для продуктивних сил і морально-психологічного стану українського села.

Намагання ліквідувати у ході громадянської війни «релігійні пережитки й забобони», масове закриття церков та монастирів, глум над святинями викликали закономірне обурення у селянському середовищі, провокуючи чимало

«конфліктів між населенням і суспільно-державними організаціями на релігійному ґрунті».

Події, що супроводжувалися погіршенням соціально-економічного становища й морального клімату, сприймалися селянами як «кара Бога». Загальна політико-економічна ситуація виявилася сприятливим підґрунтям для спалаху містично-есхатологічних настроїв у південно-західній частині України⁸. Одним з їх найяскравіших ознак стали численні «релігійні чудеса», що фіксувалися у сотнях сіл, викликаючи надзвичайно жваву реакцію населення.

Пояснюючи «чудо» (оновлення ікон, з'явлення святих, дивовижні зцілення тощо) як

«незвичайне явище, здійснене з волі надприродних сил, усупереч об'єктивним закономірностям»,

радянська історіографія доводила, що окремі представники духовництва й релігійних громад брали безпосередню участь в їх

«фабрикації для посилення впливу на віруючих, розпалювання релігійного фанатизму»⁹.

Тим часом, ще І. Франко наприкінці ХІХ ст. зауважував, що в історії України не раз траплялося піднесення містичних переживань, котрі, як правило, збігалися у часовому і просторовому вимірах із періодами важких випробувань, коли загострювалася психологічна напруга. Зокрема, письменник зазначав, що

«в ХVІІ ст. чудеса появляються на нашій Україні цілими чередрами рівночасно з кожним більшим нещастям прилюдним, просичують собою всю духовну атмосферу нашого народу»,

⁸ Ливанов В. Антирелигиозная пропаганда в Украине // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 29–40.

⁹ Словник атеїста. – К., 1978. – С. 257.

і водночас породжують потужний пласт фольклору¹⁰. Слова І. Франка цілком слушні й щодо з'ясування причин походження «чудес», котрі охопили українське село на початку 1920-х рр.

Масштаби і складна специфіка цих явищ, їх потужний вплив як на віруючих, так і на байдужих до релігії людей виявилися непосильними для органів влади, що реалізовували антирелігійну політику в республіці. Це відверто визнали функціонери агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У в 1924 р.:

«Посилення релігійних рухів у більшості випадків викликалося нашою необережною політикою й невмілими методами пропаганди», що «спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступили»¹¹.

Для нейтралізації впливу «релігійних чудес» на значні маси населення лідери КП(б)У вирішили об'єднати зусилля всіх державних, партійних, правоохоронних органів та громадських організацій. Певного рівня координації вже було досягнуто в умовах проведення різних антирелігійних кампаній, спрямованим центром котрих виступала Всеукраїнська антирелігійна комісія. Однак у даному випадку рівень взаємодії мав бути значно вищим. Органам державної безпеки у цій схемі відводилося два сегменти: інформаційно-аналітичний і силовий (репресивний).

Політбюро ЦК КП(б)У вимагало від чекістів пильної уваги до будь-яких опозиційних настроїв на селі, які кваліфікувалися винятково як «антирадянська куркульська діяльність». Так, у постанові на доповідь голови ГПУ УСРР В. Балицького категорично наказувалося:

«ГПУ негайно вжити заходів до посилення роботи апарату спостереження на селі, забезпечення достатньої гнучкості його щодо своєчасної інформації про всі настрої і виявлену антирадянську діяльність на селі»¹².

¹⁰ Дяків В. Фольклор «Калинівського чуда» // Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнародної наукової конференції. – Л.: Логос, 2003. – Кн. 1. – С. 235–241.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 2.

¹² Там само, оп. 16, спр. 6, арк. 51.

Інформаційні зведення губернських та окружних органів ГПУ УСРР мали форму політико-економічних оглядів поточного життя адміністративно-територіальної одиниці, до яких включалися такі розділи: «Робітники», «Промисловість», «Селянство», «Радапарат», «Кооперація», «Державна торгівля і приватний ринок», «Інтелігенція», «Антирадянські партії й угруповання», «Духівництво», «Бандитизм», «Безробіття»¹³. Саме розділи «Духівництво» рясніють повідомленнями про «епідемію релігійних чудес», а протягом 1923–1924 рр. «чудеса» навіть виділялися в окремий параграф. Для полегшення реєстрації в Полтавському окрузі розробили спеціальні анкети «Про видатні події у житті церкви й релігії на Полтавщині»:

- «1. Округ, район; 2. У чому проявилася подія (чудеса, поява нової релігійної громади, скандал у церкві. Подію необхідно описати чітко й детально); 3. Час події; 4. Які причини сприяли події (боротьба релігійних угруповань, рукоположення, провокація духівництва); 5. Ініціатори та керівники події; 6. Ставлення широких народних мас населення до подій; 7. Які заходи вже розпочато і які плануються для ліквідації події; 8. Інша інформація, котра вважається за необхідне; 9. Час заповнення анкети»¹⁴.

Появу «чудес» чекісти відзначали вже в 1919 р. Так, співробітник Донецької губЧК повідомляв:

- «Тов. Рухимович: після відходу більшовиків відкрилося багато чудотворних ікон, як-от у Святих горах, Борках, Куп'янську»¹⁵.

Уже 19 травня 1921 р. циркуляр ЦК КП(б)У № 218 звертав увагу всіх губкомів партії на поширення в різних місцевостях Київщини, Полтавщини, Донеччини, Одещини релігійно-містичних легенд,

¹³ Див. докл.: *Подкур Р* Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Регіональна історія України: 36. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

¹⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 27, арк. 17.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 67.

«спрямованих на підрив і дискредитацію радянської влади, які скеровують увагу трудящих на хибний шлях»¹⁶.

Архівні документи свідчать, що найбільшого поширення вони набули на теренах Поділля. Питання про стан боротьби з «чудесними явищами» у цьому регіоні неодноразово включалися до порядку денного засідань політбюро ЦК КП(б)У, а також губернських, окружних парткомітетів. В ухвалах, зазвичай, серед головних виконавців намічених заходів фігурували місцеві органи ГПУ УСРР. Наприклад, згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У з приводу релігійного руху в Могилів-Подільському та Тульчинському округах у липні 1924 р. керівництву ГПУ УСРР доручалося «знестися щодо цього питання з Поділлям і матеріали доповісти на бюро»¹⁷.

Аналізуючи причини посилення релігійних настроїв у контексті виникнення «чудес», співробітники окружних органів ГПУ УСРР в інформаційно-аналітичних зведеннях тенденційно акцентували увагу на окремих, вигідних для керівництва більшовицької партії, моментах, які узгоджувалися з пріоритетними напрямками антицерковної боротьби. Так, головними винуватцями спалаху релігійних «чудес» визнавалися «реакційні попи тихонівської орієнтації». В умовах протистояння новоутворених церковних угруповань і відвертого цькування церкви з боку влади Гайсинський окружний відділ ГПУ УСРР констатував, що

«тихонівщина будь-що намагається довести всякими неправдами правильність релігії, щоб утриматися від розколив духівництва [...]. Першим методом їх роботи є оновлення церковних бань, ікон та інше, що набуло у серпні 1923 р. стихійного характеру»¹⁸.

Уповноважений секретної групи цього ж відділу Федоров уважав, що «реакційна тихонівщина» навмисно робить ставку на селянство, яке

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 42.

¹⁷ Там само, спр. 1917, арк. 17.

¹⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 22.

«недалеко відійшло від релігійних забобонів, глибоко вірить у “чудеса Бога” і таким чином поповнює ряди тихонівського руху»¹⁹.

У доповіді заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона про релігійні угруповання в республіці акцентувалася увага на методах «тихонівської контрпропаганди» – чутки про «страшний суд» над безвірниками, використання забобонів і залякування неосвічених селян, численні врочисті богослужіння. Такі акції реєструвалися майже в усіх округах. Вони супроводжувалися трапезами, хресними ходами, нагородженням іконками, Євангеліями тих віруючих, котрі проявили себе в боротьбі з «безбожництвом і еретиками»²⁰. Керівництво Подільського губернського відділу ГПУ УСРР з усією «класовою запопадливістю» переконувало вище та місцеве партійно-державне керівництво, що «чудеса є плодом реакційного духівництва за сприяння вірних їм селян».

У підсумковому політико-економічному зведенні за 1923 р. як незаперечний факт стверджувалося, що

«чудеса зобов'язані своїм виникненням тій частині сільського духівництва, яка нічого не може протиставити падінню віри, крім “чуда”, розраховуючи на темноту, некультурність і сліпоту селянства».

Чекісти також зафіксували ще одну небезпечну для влади тенденцію, пов'язану з «чудесами»:

«Хвиля чудес починає проникати вглиб губернії і, таким чином, потрапляє в товщу робітничих мас».

Подібний висновок було зроблено після аналізу інформації про незадовільне матеріальне та продовольче становище робітників фосфоритних копалень через

«недбальство місцевої адміністрації, що, природно, викликало пригнічений настрій»²¹.

¹⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 30, арк. 67.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 8.

²¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 40, 44; спр. 492, арк. 30–31.

Посилення релігійності нечисленних робітників – очікуваної соціальної бази більшовиків на Поділлі, для вищого партійно-державного керівництва УСРР було одним із чинників небезпеки втрати політичного контролю над регіоном.

Наступний фактор, що спричинив зростання популярності містичних явищ серед віруючого населення, пов'язувався чекістами з «контрреволюційними підступами класових ворогів», які, мовляв, «спекулювали на об'єктивних труднощах». Інтерпретуючи посуху початку 1920-х рр. і масовий голод як «кару Божу за безбожництво», духівництво

«використало цю ситуацію для зміцнення релігійних настроїв маси та розпалювання релігійного фанатизму», –

уважали, наприклад, керівники Запорізького окружного відділу ГПУ УСРР. Вони відзначали також тенденцію масового

«ремонтів церков та молитовних будинків, навіть побудов нових»²²,

інтерпретуючи це як відкриту демонстрацію сподівання на «швидку загибель радянської влади».

Водночас в інформаційно-аналітичних зведеннях керівництва Подільського губвідділу ГПУ УСРР визнавало, що спалаху релігійних «чудес» передувала груба та примітивна антирелігійна пропаганда. Зокрема, у вказаному огляді зазначалося, що коли

«чудеса й мали деякий успіх серед робітників, то тільки завдяки відсутності ще в багатьох місцях необхідних партійних і культпрацівників, які б остаточно розвіяли безглуздість “чудесних явищ”».

Також зверталася увага на «приплив робітничого поповнення з сільської місцевості», яке несло з собою «у пролетарське середовище релігійні забобони»²³. Несподівано відверто пояснювали причини серії «чудес» співробітники Донецького губвідділу ГПУ УСРР:

«[...] у зв'язку з неврожаєм і за деякого впливу викривлення лінії партії у церковній політиці й антирелігійній пропаганді»²⁴.

²² Держархів Запорізької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 797, арк. 10.

²³ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 40.

²⁴ Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4.

У місцевостях України зміст та характер «чудес» набував різноманітних форм. Окремі з них локалізувалися й отримували назву населених пунктів, поблизу яких виникали. Підсилені екстремальною психологічною напругою у суспільстві на тлі політичного насилля, «чудеса» оточувалися містичним ореолом, метафоризувалися, гіперболізувалися. Водночас вони, як певні «Божі знаки», викликали у свідомості селян страх і невпевненість у майбутньому. Адже одним із сегментів поточного й майбутнього життя були взаємовідносини з виконавчими органами влади (земельні питання, кредити, податки, освіта тощо). Але впровадження економічних та політичних реформ вищим і місцевим партійно-державним керівництвом СРСР та УСРР на постулатах «диктатури пролетаріату» селяни пов'язували лише з наростанням конфлікту між владними органами й населенням. На тлі масового неприйняття більшовизму, активного та пасивного спротиву селян виникнення «чудес» і їх інтерпретації місцевим населенням серйозно стурбували представників місцевого апарату.

Типовими прикладами «чудес» стали оновлення ікон, храмів, «чудесні зцілення», «з'яви Божої Матері» тощо. Віруючі та духівництво в таких випадках реагували миттєво. На місці «чуда» залежно від ситуації встановлювалися хрести, проводилися молебні, хресні ходи. Ефект «релігійних чудес» посилювався через чутки про набуття водою у криницях «цілющих властивостей», визрівання врожаю протягом кількох годин, прихід довгоочікуваних дощів та ін.

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У навіть намагався провести класифікацію за період 1923–1924 рр.:

«Чудеса пережили три стадії: оновлення ікон та бань, встановлення хрестів і передача освяченого хліба, улаштування нічних трапез аж до спалення дітей»²⁵.

Натомість у документах жодного конкретного випадку фанатичного бузувірства, пов'язаного з жертвоприношенням, ми не зустріли. Такі факти не могли пройти повз увагу розгалуженої

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839, арк. 104.

мережі агентів органів державної безпеки, міліції, сільських активістів тощо.

Особливо широкого розголосу набуло «Калинівське чудо», що трапилося біля містечка Калинівка Подільської губернії. Його сюжет симптоматичний для початкового періоду розгону богоборчої політики більшовиків та відповідної реакції віруючих. Неподалік від Калинівки, біля криниці, височів чотириметровий хрест із металевим розп'яттям. За словами очевидців, повз нього проїжджали червоноармійці, і один із них вистрілив у розп'яття, з якого «засочилася кров». Уже за кілька днів до цього місця почали збиратися люди. Над хрестом відбувалися також неодноразові «проявлення» св. Юрія верхи на коні, архангела Михаїла з вогняним мечем та ін.

У матеріалах слідства контррозвідувального відділу Подільського губвідділу ГПУ УСРР зафіксоване «Голинчинське чудо». Місцевому пастухові біля придорожньої криниці неподалік від с. Голинчинці Могилів-Подільського повіту «привиділася» Божа Матір. Почувши звістку про «чудо», церковна рада села вирішила поставити на місці події хрест, провести урочистий молебень та обід. Подія викликала масове паломництво: селяни встановлювали хрести, приносили «дари». Масштабне згромадження людей, сотні хрестів постійно фігурували в інформаційних зведеннях органів держбезпеки²⁶.

«Чудеса» фіксувалися також і в інших регіонах республіки. Так, в одному з районів Бахмутського округу влітку 1924 р. поширилися чутки про «видіння» над могилою нещодавно померлого священика. Помітніший резонанс отримало інше «чудо» – «свята криниця» в Луганостаничному районі Луганського округу. В окремі дні сюди по «святу воду» приходили до 300 осіб²⁷.

Пік «чудес» спостерігався у серпні 1923 р. В інформаційних зведеннях керівництво ГПУ УСРР вказало на їх «епідемічний характер»:

«Немає села, немає селища, де не з'явилося б своє чудо, і це доходить до смішних, потворних явищ. У селах, де чомусь не

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 60–62.

²⁷ Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4.

було свого чуда, деякі селяни захотіли його мати, і потім груба фальсифікація виходить назовні, і, природно, що після таких явищ селянство до “чудес” починає ставитися скептично»²⁸.

У процесі інформування партійної верхівки чекісти неодноразово зазначали про неможливість точного обліку «чудес», хоча окремі спроби все ж робилися. Так, у доповіді на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. про стан релігійних угруповань в республіці голова ГПУ УСРР В. Балицький повідомляв, що тільки в Гайсинському окрузі на Поділлі в першій половині 1923 р. зареєстровано понад 60 оновлень ікон. Начальник Тульчинського окружного відділу ГПУ УСРР 7 листопада 1923 р. звітував про 4 випадки «чудес», що трапилися в липні (оновлення ікон), також по 4 – у серпні та вересні (оновлення ікон і хреста), у жовтні –

«декілька випадків оновлення ікон, деякі були приховані населенням, щоб запобігти приїзду комісії і тому релігійного впливу на населення не мали»²⁹.

У 1924 р. в УСРР було зафіксовано 586 випадків різних «чудес», а вже наступного року – лише 53. За останній рік кількість їх фіксувалася навіть помісячно. При цьому зазначалося, що до переліку не ввійшли менш резонансні явища, такі, як поширення записок апокаліптичного змісту, паломництво у «святі пещери» тощо³⁰.

Політбюро ЦК КП(б)У та керівники місцевих партійних комітетів були вкрай стурбовані невтішними результатами боротьби на «антирелігійному фронті». В їхній оцінці, з одного боку, посилювалася ліберальна риторика, з іншого – наголошувалося на незмінності курсу щодо релігії:

«Беручи до уваги, що знищення релігійного дурману є головним фактором оволодіння селянством, а також із метою досягнення поставленого нами завдання розколу церкви, необхідно вжити найбільш рішучих та енергійних заходів для боротьби з подібного роду явищами (“чудесами” – Л. Б.) [...]»

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 41.

²⁹ Там само, ф. П-33, оп. 1, спр. 65, арк. 9.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 92.

Для уникнення ексцесів із боку релігійних мас роботу слід проводити дуже обережно, не зачіпаючи декрету радвлдади про відокремлення церкви від держави»³¹.

Голова ГПУ УСРР В. Балицький під час доповіді на політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. теж визнав, що губернські й окружні відділи його відомства «були захоплені епідемією чудес зненацька». Чекісти не змогли оперативно протиставити комплекс заходів, що «послабив би їх поширення»³².

Вище та місцеве партійно-державне керівництво УСРР застерігало від спроб боротися з «чудесами» адміністративними методами. Водночас, як наголошувалося у закритому листі Донецького губкому КП(б)У до низових партійних комітетів та осередків,

«звідси не можна робити висновку, що “чудотворців” треба залишати безкарними. Їх необхідно притягувати до відповідальності, але вже після того, як селянські маси ясно переконаються в облудності, і коли ініціатори чуда втратять авторитет в їхніх очах. До тієї пори треба вести роботу лише роз’яснювальну (причому тактовно) й агентурну»³³.

Таку ж тактику подвійних стандартів спостерігаємо і в матеріалах засідання президії Антирелігійної комісії ЦК КП(б)У, що відбулося 5 липня 1924 р. На ньому були присутні заступник голови ГПУ УСРР К. Карлсон та вповноважений 6-го (церковного) відділення С. Карін. У постанові йшлося про неможливість «огульної заборони постановки хрестів». Водночас

«окружні ліквідкоми не повинні давати дозволів, а всіляко гальмувати та відтягувати дозвіл під виглядом запиту й т.д.»³⁴.

Для створення бажаної громадської думки місцеві партійні комітети та виконавчі органи організували спеціальні міжвідомчі комісії за участю співробітників ГПУ та НКВД УСРР. Їх завданням було публічне викриття фальсифікації «чудес», тож у висновках наводилися, як правило, факти навмисних «підчис-

³¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 30, арк. 67.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 93.

³³ Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4 зв.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 19.

ток, підфарбовування ікон і хрестів». Так, члени міжвідомчої комісії з приводу «Калинівського чуда» запевняли, що з «розстріляного розп'яття» сочилася суміш іржі, фарби й дощової води. Члени іншої міжвідомчої комісії, створеної з нагоди дощів, котрі начебто випали відразу після хресної ходи та врочистого молебню, звинувачували священика с. Великі Терни Одеського округу, стверджуючи, що він таємно користувався барометром і знав про ймовірність опадів³⁵.

До діяльності міжвідомчих комісій щодо «розвінчання хитрощів та інтриг попів» широко залучалися місцеві активісти, сільська інтелігенція. Причому, увага акцентувалася на проведенні антирелігійної пропаганди як у контексті агрономічного просвітництва селян, так і загальної роботи культурно-просвітницьких гуртків.

Як свідчать архівні документи, службовці органів державної безпеки не лише відстежували розвиток подій навколо «чудес» – вони спільно з місцевими партійними комітетами та виконавчою владою брали активну участь у ліквідації їх наслідків. Так, співробітники Подільського губвідділу ГПУ УСРР в інформаційно-аналітичній доповідній записці про політичний стан в губернії за 1923 р. констатували:

«Не доводиться говорити, що вся чорна робота з ліквідації “чудес” була пророблена органами ГПУ»³⁶.

Керівники відомства визнавали, що неочікувані масштаби подій та необхідність «дотримання політичного такту» загальмували справу ліквідації «чудес», проте аж ніяк не означали «відступу перед ними». Начальник Подільського губвідділу ГПУ УСРР І. Леплевський зазначав:

«За сприяння вірних нам селян і нами збирається компрометуючий матеріал для викриття духівництва, що проводиться раніше через пресу, і після нами буде створено показовий процес».

Чекісти були переконані в дієвості антирелігійної пропаганди, адже

³⁵ Держархів Одеської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 1608, арк. 7.

³⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 492, арк. 31.

«завдяки її впливу на психіку селян останнім часом епідемія “чудес” переживає агонію»³⁷.

Співробітники ГПУ та керівники місцевих партійних комітетів розцінювали велелюдні зібрання віруючих у місцях «чудесних явищ» як зручний привід для проведення священиками «контрреволюційної агітації». У чекістських інформаційних зведеннях відзначалася консолідація на класовому ґрунті «духівництва, куркульства і прислужників контрреволюції». Зокрема, підкреслювалося, що у с. Голинчинці Могилів-Подільського округу

«куркульські елементи під керівництвом церковної ради почали відкрити агітацію за ліквідацію комнезамів і за об'єднання всіх віруючих навколо віри Христової»³⁸.

У представників органів державної безпеки не викликала сумніву належність служителів культу до «антирадянського табору». У листуванні й доповідних записках вони іноді вдавалися до зневажливих висловлювань:

«[...] не кажучи вже про попів, дячків та інших підозрілих типів».

Проведення денних та нічних молебнів, хресних ходів спонукало тисячі сільських і міських жителів залишати робочі місця, що певною мірою дестабілізувало виробничу сферу. Окремі епізоди навіть ставали темою листування ЦК КП(б)У і ВУЦВК із місцевими органами НКВД УСРР. Вище партійно-радянське керівництво наполягало, щоб працівники адміністративних відділів, у компетенції яких було надання дозволів на проведення масових заходів, максимально обмежували їх проведення³⁹.

Неабияку роль у поширенні інформації про «чудеса» відігравали ченці. Унаслідок антирелігійної політики більшовиків частина монастирів була закрита, а монахи, не маючи засобів до існування, мандрували селами, випрошуючи подаяння та розповідаючи про різноманітні «чудеса», прояви «божественного

³⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 44.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 65.

³⁹ Там само, спр. 1843, арк. 4; спр. 20, арк. 27.

духу» тощо. Співробітники органів державної безпеки звинувачували ченців у поширенні «контрреволюційних чуток» та популяризації «тихонівщини». В інформаційних зведеннях указувалося, що монахи «буквально наводнили правобережні губернії», ставши «фабрикаторами й розповсюджувачами різних “чудес” та джерелами антирадянських чуток», а їхні «отруйні зерна контрреволюції» вважалися надто небезпечними для «темного, найбільш віруючого селянства». Чекісти переконували керівні партійно-державні органи, що

«чернецтво використовується не тільки як елемент агітуючий у поширенні чуток про швидке падіння рад[янської] влади, провісником чого є оновлення й “чудеса”. Нерідко ченцями виконувалася і шпигунська робота контрреволюційних організацій»⁴⁰.

Одним із методів припинення «епідемії чудес», дискредитації духівництва та віруючих, що його запропонували міжвідомчі комісії, стало звинувачення священників у збагаченні за рахунок спекуляції «релігійними товарами» («свята вода», «хрестики» з місця події тощо). Співробітники ГПУ УСРР, працівники виконавчих органів, партійні агітатори, сільські активісти переконували громадян, що «чудеса» фальсифікували самі священники, щоб, скориставшись «вірою в Бога», отримати матеріальну вигоду. Як типовий приклад бралася інформація Подільського губвідділу ГПУ УСРР про перебіг «Голинчинського чуда». Так, усі, хто приходив на місце події (поле біля села), приносили хліб, зерно, рушники, тканини, свічки, різний крам – «у вигляді подарунків керівникам цього чудесного явища». Тут же біля хреста збиралися торговці свічками, іконками, хрестиками, продуктами харчування.

«Прибутки церковної ради почали швидко зростати, гроші та продукти текли з усіх боків», –

повідомлялося в інформаційному звіті подільських чекістів⁴¹. В іншому зведенні вони робили висновок:

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 9; Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 3.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 61.

«У церквах, де трапляється оновлення, служба відбувається цілодобово й попи заробляють колосальні гроші»⁴².

Працівники адміністративних відділів НКВД навіть підраховували витрати сільського населення на культові потреби, оприлюднювали їх у пресі, атеїстичній літературі задля дискредитації духівництва. Значні суми повинні були переконати селянство в «експлуатації трудового народу», розкішному способі життя священників, «паразитованні» їх на селянських злиднях, формуючи відповідну громадську думку серед віруючих (див. табл.)⁴³.

**Видатки сільського населення УСРР
на релігійні потреби
впродовж 1924–1925 сільськогосподарського року**

<i>Губернія</i>	<i>Сума (руб.)</i>
Волинська	1 380 000
Донецька	564 000
Катеринославська	1 500 000
Київська	2 718 000
Одеська	1 630 000
Подільська	2 458 000
Полтавська	1 540 000
Харківська	940 000
Чернігівська	1 128 000

Закономірно, що керівництво ГПУ УСРР, проаналізувавши й узагальнивши агентурні дані, вивчивши динаміку «чудес», їх вплив на селянську громаду, а також недостатню ефективність антирелігійної пропаганди, зробило висновок про необхідність боротьби. Підозрювані у причетності до виникнення «чудес»

⁴² Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 2.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 115–116.

священнослужителі, члени церковних рад, віруючі заарештовувалися. Для посилення антирелігійного впливу місцеві партійно-радянські органи влаштували показові судові процеси.

У цьому контексті доцільно детальніше проаналізувати сам механізм взаємодії партійно-державних та органів державної безпеки. Чекісти, працівники парткомів та радянські службовці збирали детальну інформацію про виникнення й перебіг «релігійних чудес». Так, Калинівський райком КП(б)У 12 червня 1923 р. протягом звітного тижня узагальнив поточні події у звіті окружному партійному комітету:

«До “Калинівського хреста” з’їжджалися віруючі та духівництво. У с. Котюженці (село з петлюрівським прошарком) приїхало 3 попи одночасно, нібито погостювати. Попи прибувають щодня, помітна попівська агітація. Дано завдання районному ГПУ прослідкувати й висвітлити діяльність»⁴⁴.

Співробітники органів державної безпеки використовували агентурну мережу для здобуття «внутрішньої» інформації про діяльність як духівництва, так і членів церковної ради та активних віруючих. Отримавши санкцію від прокуратури визначені чекістами як «організатори дійства» священники та віруючі заарештовувалися. Інформаційні зведення рясніли подібними повідомленнями:

«Губернським відділом ГПУ виявлено ініціаторів [Калинівського] “чуда”, які в кількості 17 чоловік притягнуті до відповідальності й днями вони постануть перед судом. Серед заарештованих є 5 священників, кілька членів церковних рад, один колишній мировий суддя і т. д.»⁴⁵.

Отже, для місцевого партійного керівництва та співробітників ГПУ у контексті «чудес» були важливими два параметри: прояв релігійності та прояв «контрреволюції» (української, «петлюрівської»).

ЦК КП(б)У був проінформований про те, що всі «активні учасники» Голинчинського «чуда» виявлені співробітниками Могилів-Подільського окружного відділу ГПУ УСРР та заареш-

⁴⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-53, оп. 1, спр. 221, арк. 1.

⁴⁵ Там само, ф. П-1, оп. 1-а, спр. 116, арк. 42.

товані. З огляду на «суспільно-політичний інтерес» справу було передано до губернського суду для гласного слухання⁴⁶.

У Тульчинському окрузі місцевим

«відділом ГПУ проведено арешти 2-х попів і до 10-ти чоловік членів релігійних громад. У ході перевірки й реалізації агентурних розробок передбачається ряд арештів агітаторів та організаторів хресних ходів. Ужито також заходів із локалізації цього руху через відповідні сили духівництва⁴⁷.

У Ніжинському окрузі чекісти намагалися припинити масові хресні ходи між селами задля освячення криниць. Віруючі стверджували, що хресні ходи мають історичну основу й пов'язані з «чудесними проявами». У рамках відповідної кримінальної справи було заарештовано священиків сіл Нічогівка, Ємельянівка, Заворичі. Також співробітники окружного відділу ГПУ розробляли агентурну справу стосовно ієрея з с. Лихачівка, у храмі якого відбулося оновлення ікони⁴⁸.

Паралельно партійні комітети спільно з виконавчими органами та громадськими організаціями культурно-просвітницького спрямування через мережу агітаторів проводила широку агітаційно-роз'яснювальну роботу. Так, у с. Старосілля Чернігівської губернії у жовтні 1924 р. відбулися загальні жіночі збори, скликані з ініціативи місцевої антирелігійної комісії. Предметом обговорення стало паломництво до «чудесної старосільської криниці». Члени комісії та агітатори наголошували, що колодязь може стати джерелом поширення інфекції. Представник комісії Стрілець протягом години пояснював

«підґрунтя місцевого чуда, природні причини його виникнення та можливість поширення хвороб через цілування хреста»,

установленого поряд із криницею. Натомість жінки стверджували, що вона

«необхідна як водопій під час польових робіт», «вода зцілює хвороби».

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 65.

⁴⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 65, арк. 8 зв.

⁴⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 4, спр. 13, арк. 66.

Селянка Фросина Авраменко зверталася до членів комісії:

«Ми вам не заважаємо, то чого ви до нас їздите?».

На жаль, у доповідній записці не зафіксовано всі перипетії ухвалення «одноголосної резолюції» такого змісту:

«Уважаємо, що поставлений хрест і поширення хибних чуток, легенд про святість води цієї криниці можуть служити джерелом зарази та зброєю для експлуатації попами й іншою зграєю народних мас, ухвалюємо: зняти хрест і поставити його біля церкви, а криницю як необхідну для водопою худоби й використання під час польових робіт, залишити. Доручити кожному жителю села роз'яснювати всім відвідувачам села про відсутність чуда».

Агентура місцевого окружного відділу ГПУ УСРР виявила, що члени церковної ради Варвара Іващенко та Яків Бобко продавали на базарі речі та подаяння, принесені селянами до «священного місця». Виручені гроші частково привласнювалися, частково передавалися священникові – начебто на будівництво каплиці біля «чудесної криниці». Чекісти особливо акцентували на продажу жертвних речей і привласненні коштів⁴⁹.

Масований агітаційний наступ із застосуванням силового сегменту у вигляді органів ГПУ, міліції та суду призвели, на думку вищого та місцевого керівництва УСРР, до певного позитивного результату. «Епідемія чудес» ущухла. Уже в 1926 р. в інформаційних зведеннях ГПУ УСРР майже не зустрічаються згадки про нові «чудесні» випадки. Іноді йшлося переважно про боротьбу з їх «залишками». Однак варто зазначити, що певну роль у заспокоєнні громадської думки відіграли також далекі від релігії чинники, а саме проголошена більшовицьким керівництвом нова економічна політика. Відмова від воєнного комунізму, чітко встановлені податки, можливість реалізувати сільськогосподарські товари за ринковими цінами, загальна економічна лібералізація показали селянам перспективи позитивних зрушень. Поступово вони почали відходити від містично-апокаліптичних настроїв, сподіваючись на поліпшення життя, яке вони бачили в повсякденній праці.

⁴⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 106, арк. 12.

Новий сплеск «чудес», зафіксований в інформаційних зведеннях ГПУ, бере початок у 1928 р. Так, у травні 1928 р. у с. Веселі Терни на Криворіжжі священик Литвиненко побачив, що насувався ураган. Він зібрав віруючих і провів молебень, який тривав, поки не пішов довгоочікуваний дощ. Такий факт викликав у прихожан сплеск емоцій – плачі, вітання, прощення образ. За «викликаний дощ» Литвиненко отримав значну суму грошей та 5 возів збіжжя. На запитання сільських активістів, за що така винагорода, селяни відповідали:

«Якби не молебень, то не було б дощу, а тоді – голод і кінець світу»⁵⁰.

У червні 1928 р. у м. Городище Коростенського округу поширилися чутки про незвичайне світло в одному з покинутих будинків. Два місцевих жителя вирішили перевірити їх достовірність, залишившись у хаті на ніч. Один з активістів заховався на печі. Уночі в дім зайшли два старці зі свічками й почали розмову про невіруючих. Один із них запропонував винищити лише молодь (як зіпсовану антирелігійною політикою), а решта, мовляв, «хай доживають», натомість другий зажадав смерті для всіх невіруючих. Один зі старців запитав:

«А що робитимемо з тим, що лежить на печі?».

Інший відповів:

«Зроби так, щоб він залишився лежати на печі. Хай розповість усім про нашу розмову».

Чекісти зафіксували чимало подробиць зі слів мешканців і через агентуру намагалися виявити реальні обставини цього «чуда»⁵¹.

Окремі громадяни під час колективізації, розкуркулення, руйнування традиційної сім'ї й релігійної громади, голодування, перебуваючи у стані психічної нестабільності, змушені переходити від села до села в пошуках шматка хліба ставали носіями

⁵⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 18 зв.

⁵¹ Там само, арк. 68 зв.

чуток, різноманітних «пророцтв» тощо. Так, один з юродивих на Донеччині

«визначив, що загибель більшовизму відбудеться за 42 місяці, рахуючи 1933-й рік».

Згідно з іншим «пророцтвом», зробленим у 1936 р., кінцем комуністичного режиму називався 1941-й р.:

«Мучеників [...] повернуть із півночі і відновлять своє господарство. Особи, що підтримували радянського антихриста й вступили в колективи, зі зміною влади будуть піддані жорстокому покаранню»⁵².

Уважаємо, що новий сплеск «чудес» почався через зміну політики хлібозаготівель і згортання непу. Вище партійно-державне керівництво постійно знижувало закупівельні ціни, щоб отримати додаткові фінансові ресурси від експорту збіжжя. Селяни відмовлялися за безцінь віддавати зерно, а місцеві партійно-державні керівники, з яких вимагали безумовного виконання планів хлібозаготівель, змушені були вдаватися до тиску. Й. Сталін висловився гранично чітко:

«Краще натиснути на куркуля й вичавити з нього хлібні лишки, ніж витратити валюту, що відкладена для ввезення обладнання для нашої промисловості».

Тому цілком вірогідно, що зміна політики вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо сільськогосподарського виробництва знову похитнула впевненість селян у майбутньому, спровокувавши зростання психологічної напруги та містичні настрої.

Нову хвилю спричинили події Другої світової війни та її наслідки. Цікаво, що інформацію про виникнення «релігійних чудес» місцеві апарати НКГБ УРСР почали фіксувати у середині 1940-х рр. Так, у червні 1945 р. у с. Скопці Баришівського району відразу в декількох жителів «оновилися ікони». Аналогічна подія трапилася в липні 1945 р. у с. Дальник на Одещині, у приватному будинку. Водночас чекісти зафіксували появу «сплячих» і «хворих» осіб, які займалися «різного роду пророцтвами

⁵² Див.: *Форостюк О.* Правові регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 рр. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – С. 102.

і висловлювалися в антирадянському дусі». Особливо непокоїла деморалізуюча реакція селян на «пророцтва про кінець світу», що негативно позначалася на продуктивності праці в колгоспах, провокувало пригнічений психологічний стан.

Численні випадки таких «чудес» зумовили підписання 18 серпня 1945 р. наркомом держбезпеки УСРР С. Савченком наказу про розгортання агентурно-оперативних заходів «проти реакційно налаштованого духівництва, що переслідує мотиви антирадянського впливу на населення та особистого збагачення». У документі пропонувалося:

- через перевірену агентуру серед церковників, особливо серед авторитетного духівництва, публічно розкривати причини оновлення ікон. Ініціаторів, залежно від наявності компрометуючого матеріалу, заарештовувати або брати в агентурну розробку;
- через обласні відділи охорони здоров'я влаштовувати до лікарні «сплячих і хворих пророків» і, тим самим, «ліквідувати паломництво населення»;
- при виявленні факту «чудес» направляти агентуру для проведення розкладницької діяльності серед віруючого населення⁵³.

Таким чином, можна констатувати, що в результаті взаємодії всіх ланок партійно-державної влади атака на спалах «релігійних чудес» у першій половині 1920-х рр. та їх рецидиви в наступні періоди в основному досягла бажаних результатів. Водночас, попри містичний характер «чудес», вони стали проявом кризи більшовицького режиму. Небезпека вбачалася у трактуванні сільською громадою «чудес» як провісників «швидкого падіння радянської влади», «Божих знаків», що нібито знаменували неминучість покарання безбожників. Замість роз'яснювальної роботи й певних компромісів із віруючими місцевий партійно-радянський апарат використав потужний арсенал засобів органів держбезпеки для боротьби з релігією і, зокрема, ліквідації «релігійних чудес».

⁵³ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 68, спр. 89, т. 2.

Бабенко Л. Взаимодействие партийно-советских органов и местных аппаратов госбезопасности в борьбе с «религиозными чудесами» (1920-е – 1940-е гг.)

На основании выявленных архивных документов исследуется процесс взаимодействия партийно-советских органов и местных аппаратов государственной безопасности в борьбе с влиянием на крестьянство «религиозных чудес».

Ключевые слова: органы государственной безопасности, религия, «религиозные чудеса», Русская православная церковь, государственно-церковные отношения, репрессии.

Babenko L. Interaction of Party and Soviet Bodies with Local Bodies of State Security in Their Struggle against «Religious Miracles» (1920th – 1940th)

The article is devoted to interaction of party and Soviet bodies with local bodies of state security in their struggle against the influence of «religious miracles» to the peasantry.

Key words: bodies of state security, religious, «religious miracles», Russian Orthodox Church, state-religious relationships, repressions.